

УДК 343.76

Л. І. Аркуша

ЗНАЧЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В ПРОЦЕСІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ У РЕЗУЛЬТАТІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Питанням легалізації (відмивання) незаконних (серед них і злочинних) доходів приділялася увага багатьма вченими, але, на нашу думку, до теперішнього часу з криміналістичної точки зору недостатньо розглянуто джерела, причини та умови, що сприяють легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності, в тому числі тіньову економіку. Це негативно впливає на процес протидії означеному виду злочинної діяльності. Також, на нашу думку, для напрацювання заходів боротьби з легалізацією незаконних доходів необхідно детально вивчати та класифікувати прояви нелегальної економіки за видами діяльності й суб'єктами, що беруть у ній участь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище тіньової економіки та шляхи запобігання їй розглянуто у працях таких вчених, як З. Варналій [1; 5], О. Турчинов [6; 7], О. Засянська [2] та інших, але зазначені автори розглядають вказане явище як окреме і залишають поза увагою взаємозв'язок тіньової економіки та легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності.

Метою статті є визначення значення тіньової економіки у процесі легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності.

Дослідження проблеми. Характерною рисою і, очевидно, істотним недоліком дискусії щодо тіньової економіки наприкінці 80-х — початку 90-х рр. минулого століття було те, що вона значною мірою мала політико-публіцистичний характер. У 1990-ті рр. українські і закордонні дослідники поступово прийшли до загального розуміння більшості пов'язаних із тіньовою економікою проблем, хоча, природно, збереглася множинність позицій щодо цього питання.

У другій половині 1990 — початку 2000-х рр. з'явилася низка цікавих робіт вітчизняних учених із проблем тіньової економіки. Було докладено серйозних зусиль щодо розкриття основних причин тіньової економіки в Україні [4]. Серйозному аналізу піддані і механізми тіньових операцій (відхід від податків, фінансові махінації, незаконні валютні операції й ін.).

Сьогодні тіньова економіка набуває транснаціонального характеру.

Усі схеми легалізації незаконних доходів є сполучною ланкою між надзвичайно різноманітною і різнохарактерною незаконною діяльністю, з одного боку, і нормальною легальною економічною системою — з іншого. Вибір тієї чи іншої схеми легалізації (відмивання) злочинних доходів залежить від суб'єкта і виду нелегальної діяльності. Звідси випливає, що для вироблення заходів боротьби з легалізацією (відмиванням) незаконних доходів необхідно детально вивчати й класифікувати нелегальну економіку за видами діяльності й суб'єктами, що беруть у ній участь.

У тіньовій економіці прийнято розрізняти кримінальний і «сірий» сектор. Сьогодні кримінальний сектор має тенденцію до збільшення в масштабах світового господарства.

На даний момент неможливо підрахувати точну питому вагу тіньової економіки у світовому ВВП. Як видно, вона обчислюється багатьма трильйонами доларів США. На думку співробітників Міжнародного валютного фонду, загальний обсяг тіньових операцій у світі досягає 10—11 трильйонів доларів. Ці цифри можна порівняти з розмірами ВВП Японії, Німеччини і Франції разом узятих.

Нелегальна торгівля зброєю — це потік товарів, який на відміну від наркотиків тече в основному з «багатої Півночі» на «бідний Південь». Припинення протистояння СРСР і США аж ніяк не привело до згасання військових конфліктів. Швидше навпаки: після того як зникла «військова дисципліна», котра підтримувалася в кожному таборі, що бере участь у конфлікті, помітно зросла кількість націоналістичних, фундаменталістських і ультрарадикальних рухів, які бажають, незважаючи ні на кого, силою зброї навести свій порядок в окремо взятому регіоні. Саме вони визначають основний і зростаючий попит на нелегальні постачання зброї. Крім того, істотний попит на стрілкову зброю демонструє швидко зростаючий кримінальний світ країн з перехідною економікою, що переживають кримінальний бум. Обсяг таємного ринку зброї коливається від 1—2 млрд дол. у несприятливі роки до 5—10 млрд у роки пікового зростання (як у часи спалахів війни в колишній Югославії, коли в Боснію було переправлене озброєння вартістю близько 2 млрд дол. США). Для порівняння можна сказати, що це наближається до масштабів щорічного офіційного експорту звичайних видів озброєнь із США — лідера світового ринку зброї (близько 10 млрд дол.).

З кожним роком усе більше підвищується небезпека, пов'язана зі зростаючою можливістю нелегальної торгівлі зброєю масового знищення (хімічної, бактеріологічної і навіть ядерної зброї). Уже не виглядають

неймовірними перспективи появи в руках гангстерів чи терористів «приватної» атомної бомби.

Якщо на світовому наркоринку мафія наштовхується на активну протидію офіційної влади, то на світовому нелегальному ринку зброї мафія й офіційна влада часто виявляються співучасниками по тіньових угодах.

Ще одним видом кримінальної економіки є торгівля людьми. За оцінками міжнародної неурядової організації Антислейвері Інтернешнл (Anti-Slavery International) у світі нараховується близько 27 млн осіб [3], котрі фактично є рабами.

Торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації є «тіньовим ринком із обігом, що оцінюється в 7–12 млрд дол. на рік. Торгівля жінками є високоприбутковою справою з низьким рівнем ризику порівняно з торгівлею наркотиками і зброєю. Одержувачами прибутку є транснаціональні організації торговців і сутенерів, що розраховують на незнання жінок, які шукають роботу, своїх прав і безперспективність їхнього майбутнього. Транснаціональна торгівля жінками ґрунтується на пропонуванні та попиті країн, які постачають та приймають. Країни з розвинутою секс-індустрією створюють попит і є приймаючими країнами, тоді як країни, де торговці можуть легко завербувати жінок, є країнами, які поставляють. Десятиліттями головними країнами, що поставляють, були азіатські країни, такі як Таїланд і Філіппіни. В останні два десятиліття панівні позиції здобули країни Центральної і Східної Європи, а також республіки колишнього Радянського Союзу (особливо Україна, Молдова, Беларусь, Латвія і Росія). Кількість жінок з Центральної і Східної Європи, що займаються проституцією в країнах Європейського Союзу, оцінюється в півмільйона.

З'явилася нова сфера тіньової активності — кіберзлочинність, пов'язана зі злочинами, котрі здійснюються за допомогою комп'ютерної системи чи мережі Інтернет. Кількість злочинів, котрі здійснюються за допомогою Інтернету, зростає, причому пропорційно кількості користувачів. За даними Інтерполу, Інтернет став тією сферою, де злочинність зростає найшвидшими темпами на планеті. Так звані «хакери» одержують доступ до цінної інформації і фінансових засобів, зламуючи комп'ютерні мережі. Новітні технології відкривають широкі можливості для фінансових махінацій і промислового шпигунства. Інтернет усе більш активно використовується злочинними угрупованнями для незаконного проникнення в корпоративні й особисті бази даних. В останні роки в Інтернеті поширився звичайний шантаж: злочинці загрожують запустити віруси або зламати комп'ютерні системи корпорацій чи державних установ, якщо їм не заплатять викуп. А порноділки одержали можливість поширювати свою продукцію через Інтернет.

Одним із проявів кримінальної тіньової економіки став міжнародний наркобізнес. Поширення наркотиків по усьому світі має безліч аспектів: політичний, економічний, соціальний, правовий, медичний, моральний.

Наркотики — соціальна хвороба сучасного суспільства, і для лікування цієї хвороби необхідний її точний діагноз, розуміння всієї складності даного явища і складностей боротьби з ним. Лейтмотивом виступів багатьох глав держав і урядів на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН у червні 1998 р., присвяченій боротьбі з поширенням наркотиків, лунала глибока тривога у зв'язку з тим, що поширення наркотиків на земній кулі відбувається наростаючими темпами й перетворюється в глобальну загрозу, порівнянну з екологічною. В особливо скрутному становищі виявляються багато країн із перехідною економікою.

Транснаціоналізація наркобізнесу, його наступальна стратегія на порозі другого тисячоліття, багато в чому пов'язані з тим, що до традиційних причин, що породжують це зло (бідність, політична безвихідність, соціальна невпорядкованість, відчуження мільйонів людей), у 1990-х рр. додалися нові фактори, що супроводжують глобалізацію фінансової, банківської, торгової, технологічної, інформаційної й інших галузей людської діяльності. Ці фактори, з одного боку, позначаються на способі життя людини, а з іншого — відкривають нові можливості для ділків наркобізнесу. І ці нові можливості позначаються як на структурі й способах виробництва наркотиків, так і на способах постачання, торгівлі, споживання.

За приблизними підрахунками, на сьогоднішній день у світі понад 200 млн осіб вживають наркотики різного виду. Кількість споживачів наркотиків збільшується з кожним роком, причому в основному за рахунок ураження наркотиками найбільш уразливої частини населення — молоді. У деяких країнах кількість школярів і повнолітніх молодих людей, що, за власним визнанням, пробували споживати марихуану, становить 37 %.

Поряд із цим намітилася тенденція розширення діяльності міжнародних злочинних угруповань. Завдяки своєму міжнародному характеру і ринковій основі, наркобізнес, швидше, ніж легальний бізнес, реагує на ці зміни, використовуючи глобалізацію для розширення наркомережі й експансії в усіх напрямках.

В активі наркоділків усі переваги тіньової економіки: безмитність, безконтрольність, концентрація величезних капіталів, мережна міжнародна структура організації корпоративного типу, що охоплює основні ланки наркоіндустрії і пов'язує в єдину глобальну мережу всіх учасників незаконного обігу наркотиків — виробників, споживачів та країни, що забезпечують транзит нарковантажів. А специфічний товар — наркотик завдяки забороні має надвисокі ціни, обумовлені не витратами виробництва, а попитом на наркоринку, залежного від зілля споживача і відстані до місця виробництва.

Наркоіндустрія є досить стійкою через постійний попит і приносить чималі прибутки у зв'язку з відсутністю серйозної конкуренції між організаціями, що займаються цим видом злочинного бізнесу. Обіг світової наркоіндустрії оцінюється експертами ООН десь близько

500 млрд дол. на рік, що становить близько 8 % обігу всієї міжнародної торгівлі. Доповідь ООН про стан з наркотиками у світі відзначає, що світовий обіг наркобізнесу в певні роки перевищує обіг світового ринку автомобілів чи світового ринку чорних металів. Операції з наркотиками приносять від 300 до 2000 % прибутку, що робить їх привабливими і для транснаціональних злочинних організацій, і для окремих груп злочинців, чиєю метою є одержання максимального прибутку в короткий термін.

Масштаби й особливості тіньової економіки в різних країнах і регіонах світу тісно пов'язані з національними господарськими моделями і ступенем зрілості ринкових відносин. Це дає підставу розглядати три основних типи тіньової економіки: у розвинутих країнах, у країнах з периферійною економікою і країнах з перехідною економікою.

Насамперед, розрізняються масштаби тіньової економіки в цих групах країн. У розвинутих країнах тіньова економіка становить, за різними оцінками, 12–16 % ВВП, а у тих, що розвиваються, — 40–50 %, у країнах з перехідною економікою — 20–25 %.

Таким чином, у найбільш розвинутих країнах питома вага тіньового сектора в національній економіці значно менша, ніж в інших групах країн. Однак розвинуті країни також неоднорідні і серед них трапляються країни з досить високими показниками тіньової активності. Найбільш низькі відносні показники частки тіньового сектора на рівні 8–10 % ВВП мають Австрія, США і Швейцарія. У середньому ешелоні виявляються Ірландія, Канада, Франція і Німеччина (від 15–16 %). Найбільшу питому вагу тіньової економіки в розвинутих країнах мають Греція, Італія, Іспанія, Бельгія (23–29 %). Якщо перевести ці цифри з відносних в абсолютні величини, то вийде, що тіньова економіка щорічно створює товарів і послуг у США на 700 млрд дол., в Італії на 310 млрд дол., а у Великобританії на 190 млрд дол. США.

Слід зазначити, що практично у всіх країнах в останні десятиліття відзначається зростання тіньової економіки.

Навряд чи можна погодитися з твердженням про генетичну схильність того чи іншого народу до обману і шахрайства. Немає більше чи менше злодійкуватих народів. Розвинуті країни досягли більш високого рівня зрілості ринкових відносин. Можна виділити таку закономірність: чим більше середньоосібний рівень доходу, тим менше масштаби тіньової економіки. У країнах, де цей показник перевищує 30 тис. дол. на рік, де домінують роль у соціальній структурі відіграють так звані «середні прошарки», що охоплюють 60–70 % населення, у своїй більшості це законослухняні громадяни і відповідальні платники податків. Звичайно, і в цих країнах є незаможні, але збалансовані соціальні програми допомоги стримують їхнє залучення до тіньової економіки.

Особливо слід зазначити, що в країнах з більш розвинутою ринковою економікою сформувався досить ефективний механізм інституціональної протидії тіньовому сектору, де центральною ланкою є держава.

Розвинуте законодавство і впливові органи правопорядку звужують поле для тіньової діяльності. Новітні інформаційні технології дозволяють цим країнам ефективно контролювати рух фінансових потоків і природу доходів як юридичних, так і фізичних осіб. Податкові злочини в цих країнах є одними з найтяжких. Наприклад, у США за неправильно заповнену декларацію можна бути оштрафованим до тисячі доларів, а навмисне заниження розміру доходів карається штрафом у п'ять тисяч доларів чи тюремним ув'язненням до п'яти років. Високий престиж і пакет соціальних гарантій державних службовців стримують поширення корупції.

Велика роль у протидії тіньовій економіці належить також інститутам громадського суспільства (різні суспільні організації, засоби масової інформації і т.п.). Так, незалежні розслідування, котрі проводять журналісти, відповідають прагненню зробити політичне життя і фінансову діяльність корпорації більш прозорими для суспільства. Важливим завданням професійних об'єднань підприємців, котрі позиціонуються як форми самоорганізації і саморегулювання ділового співтовариства, є формування і зміцнення етичної основи бізнесу.

Варто враховувати і соціально-культурні фактори: історичні, релігійні традиції. Найбільш зрілі моделі ринкових відносин склалися в країнах, де сильний вплив має протестантизм і католицизм. Виховані сторіччями традиції поваги до приватної власності, закону, скромність в особистому споживанні, дотримання християнських заповідей не могли не позначитися на співвідношенні добropорядних підприємців і «тіньовиків». Але не варто ідеалізувати західні суспільства. Тут діє і низка негативних факторів, що впливають на молодь: пропаганда насильства і всездозволеності, культ особистої наживи, наркоманія і т.п.

До периферійних економік чи таких, що розвиваються, зазвичай належать країни Азії, Африки, Латинської Америки. Вони надзвичайно різноманітні, але є і багато спільного, такого, що їх поєднує. У цих країнах спостерігається висока питома вага тіньового сектора в економіці. Тіньова економіка в Нігерії досягає 76 % від офіційного ВВП. Значний масштаб тіньового сектора відзначається також у Таїланді (71 %), Єгипті (68 %), Болівії (66 %) і Панамі (62 %). У країнах Латинської Америки показники стабільно тримаються на позначці 60–65 % від ВВП. Фактично в більшості країн, що розвиваються, Азії, Африки і Латинської Америки можна говорити скоріше про існування «паралельної», чи «другої» економіки, що ненабагато менша за масштаби офіційної економіки.

Якщо в країнах Заходу в тіньовому секторі працюють в основному невеликі фірми, а заробітки від діяльності використовуються як додаткове джерело доходу, то в країнах, що розвиваються, ситуація інша. Величезна кількість мігрантів, котрі прибувають із сільської місцевості в міські нетрі, не спроможні знайти роботу в легальному секторі й змушені добувати основні засоби в тіньовій економіці. Таким чином, у

країнах, що розвиваються, тіньова економіка багато в чому має вимушений характер і обумовлена завданнями виживання найбідніших прошарків населення.

Свої особливості має тіньова активність і в країнах з перехідною економікою. До цієї групи країн належать країни, господарська система яких колись спиралася на централізоване державне планування і комуністичну ідеологію. В основному це колишні республіки СРСР і країни Центральної і Східної Європи, де перехід до ринкових принципів розпочався наприкінці 1980 — початку 1990-х рр. Особливості тіньової економіки тут пов'язані з корінною перебудовою всієї господарської системи.

У період централізованого державного планування тіньова економіка в цих країнах також існувала як певна підсистема господарства. Однак у перехідний період її масштаби сильно збільшилися.

У країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) найбільшого масштабу тіньова економіка здобула в Балканських країнах: Македонії, Хорватії і Болгарії (близько 40 % ВВП). Така ж держава, як Албанія, взагалі є суцільним чорним ринком. Крім поширеної торгівлі наркотиками і зброєю велике значення має, наприклад, перепродаж викрадених із країн Західної Європи автомобілів.

Серед колишніх республік СРСР найбільших показників у 1990-х рр. тіньовий сектор досяг в економіці Грузії й Азербайджану (близько 60 % ВВП), а також в Росії й Україні (40–50 %).

Складне становище більшості населення країн СНД штовхало їх у вимушену тіньову економіку. Приватний бізнес народжувався в результаті процесу роздержавлення власності, котрий був пов'язаний з величезними зловживаннями. Гігантські статки сформувалися в результаті перерозподілу колишньої «загальнонародної» власності. Широких масштабів досягла корупція держапарату, а в результаті злиття влади і капіталу сформувалися олігархічні структури. Однією з головних особливостей тіньової економіки в країнах з перехідною економікою є її тісний зв'язок з державною власністю й іншими ресурсами, що розподіляються державою (бюджетні засоби, держзамовлення, пільги і т.п.).

Відповідно до проведеного вище аналізу і систематизації основних джерел і об'єктів кримінальних доходів у схематичній формі можна представити загальну структуру тіньової економіки як складне системне утворення, яке є підґрунтям для легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом.

Л і т е р а т у р а

1. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості / З. Варналій // Банківська справа. — 2007. — № 2. — С. 56–66.
2. Засянська О. В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою / О. В. Засянська // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 5. — С. 76–84.

3. Користін О. Є. Теорія і практика протидії відмиванню коштів: правове та організаційне забезпечення : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / О. Є. Користін. — К., 2009. — 486 с.
4. Попов Ю. Н. Мировая экономика : учебник / Ю. Н. Попов. — М. : Экон-Информ, 2005. — 453 с.
5. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія / за ред. З. С. Варналія. — К. : Вид-во НІСД, 2006. — 576 с.
6. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О. В. Турчинов. — К., 1996. — 199 с.
7. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. — К. : Вид-во АртЕк, 1995. — 300 с.
8. Шарікова О. В. Економічні наслідки тінізації економічної системи / О. В. Шарікова // Економіка. Фінанси. Право. — 2009. — № 1. — С. 3–6.

А н о т а ц і я

Аркуша Л. І. Значення тіньової економіки в процесі легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності. — Стаття.

Аналіз і систематизація основних джерел і об'єктів кримінальних доходів у схематичній формі дає можливість представити загальну структуру тіньової економіки як складне системне утворення, яке є підґрунтям для легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності.

Ключові слова: легалізація доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності, тіньова економіка; підґрунтя.

А н н о т а ц и я

Аркуша Л. И. Значение теневой экономики в процессе легализации доходов, полученных в результате организованной преступной деятельности. — Статья.

Анализ и систематизация основных источников и объектов криминальных доходов в схематической форме дает возможность представить общую структуру теневой экономики как сложное системное образование, которое является основой для легализации доходов, полученных в результате организованной преступной деятельности.

Ключевые слова: легализация доходов, полученных в результате организованной преступной деятельности, теневая экономика, основа.

S u m m a r y

Arkusha L. Value of shadow economy in the course of legalization of the incomes received as a result of organized criminal activity. — Article.

The analysis and ordering of the basic sources and objects of criminal incomes in the schematic form gives the chance to present the general structure of shadow economy as difficult system formation which is a basis for legalization of the incomes received as a result of organized criminal activity.

Keywords: legalization of the incomes received as a result of organized criminal activity, shadow economy, a basis.